

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԵՆԱՐԻՈՅ

ԳՐԵՑ
ԱՐԴԱԿ Ա. ՎՂՈՅՑՎՃԵԱՆ

ԳԱՀԻՐԵ
1937
ԽՊ. Ֆ. ԳԱՀԻՐԵԱՆ

Տակ ԵԿՀ-ի պարզաբն
Հայոց մաշտի (Մաշտի)
ԲԵԼԻՐՎԱՐ (ՄԵԼԻՐՎԱՐ)

ԵԿՀ-ի գույքավաճ

ԽՄ ԽՄ ՏԱՐԱՆԴ ՏԾ 1126

14 սեպ. 2006 թ

ՏՊ ԱՄՑ ԴՐ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ԿԵՍԱՐԻՈՅ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅԻՑ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ԳԱՅԻՐՔԻ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԲԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱԾ, ՊԱՏՄԱԿԱԾ ԵՒ ԱԳԳԱԳՐԱԿԱԾ
ՈՒՍՈՒՄՆԱԺԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԼՐԵԱԿ ԼՐՊՈՅԱԿԵԱՆԵ

Ա. ՀԱՅՈՐ

ԳԱՅԻՐՔ _____

1937 _____

|

Printed in Egypt.

by HAGOP PAPAZIAN Press

Ibrahim Pacha, Haret Faïed, 6

CAIRO (Egypt)

Worrell & Young

ՄՈՒՏՔԻ ԽՕՍՔ

9

«Թէ մուսացայց զքեզ, Երուատաղէմ, մուսացի զիս աջ իմ, կցեսցի լեզու իմ ի քիմս իմ»։ Թո՛ղ չորնան աչս ու լեզուս, այսինքն թո՛ղ անգործ ու անխօս դառնամ, եթէ մոռնամ քեզ, Երուատաղէմ։

Հրեան լալով այսպէս կ'երգուըննար Բաբելոնի աքսորանքին մէջէն՝ իբր հաստատութիւն իր նուիրական Հայրենիքը, իր ծնընդավայր քաղաքը միշտ յիշելու իր ուխտին։

Այդ բաժակը, աւելի դառնաթոյն, մեզի ալ խմցուց անողոք ճակատագիրը, պանդուխտ ենք ամէնքս ալ, աշխարհի ամէն կողմերը ցրուած։ Ուր որ ալ լինինք պիտի զգանք միշտ մեր պանդուխտ լինելը, որ է ըսել պիտի չմոռնանք երբեք թէ մենք ալ ունեցած ենք Հայրենիք մը, որ կը խօսի չարունակ մեր հոգւոյն հետ։

Սյս զգոցումն է որ տարուէ տարի միշտ աւելի կը խորանայ և կը զօրունայ չորս հովերուն նետուած հայ կեանքի բոլոր բեկորներուն մէջ։ Զայդ կ'արտայայտեն մէկ կողմէ՝ մենէ բռնագրաւուած մեր հայրենական ծննդավայրերուն անունով մեր բնաշխարհ հայրենիքին՝ Հայտառանի՝ մէջ նոր քաղաքներ կամ աւաններ կառուցանելու իղձը, և միւս կողմէ անոնց նուիրուած յիշատակարանական հատուներ մատենագրելու ջանքը։

Ի սփիւռս աշխարհի այժմ աւելի քան երբեք վայրավատին Կեսարացի Հայութիւնը այդ իղձն ու այդ ջանքը միանգամայն կը յայտնէ ահա, միաժամանակ թէ՛ մտածելով նոր Կեսարիայի մոսին, և թէ՛ գրականութեան միջոցաւ անմահացնելով հինք։

Այսինքն՝ անիկա ոչ միայն կ'երգնու, այլ խօսքէն գործի անցնելով ամէնուս կը ցուցնէ թէ չէ մոռցած և չի կրնար մոռնալ իր Սիրելի Հայրենիքը։

Երանի՛ իրեն, որ ի վիճակի կը զգայ ինքզինքը՝ գործադրելու թէ՛ իրաւունք մը և թէ պարտականութիւն մը, գէթ իր մտածումին մէջ չմեռցնելու համար նախկինը, ու մաքուր սիրով մը վերստին ծնելու համար նոր մը։

Ոչ ոք կրնայ մոռնալ իր ծննդավայրը. ճշմարիտ է անշուշտ միշտ այս խօսքը, բայց «Կեսարացին չի կրնար մոռնող կեսարացին»ը ճշմարտագոյն է անվրէպ:

Քաղաքներ կան, որոնք չես գիտեր ինչ մը ունին՝ ինքնայատուկ և հաստրակաց դրոշմով մը կնքելու համար իրենց քաղաքացիները, իրենց մէջ ապրին անոնք թէ իրենցմէ դուրս։ Անոնց բառը, յատուկ անուն ըստ ինքեան, զգացումին և դատումին առջեւ հաւասարապէս՝ չուտով կը փոխակերպուի հասարակ կամ հանրական, աւելի ճիշդ գաղափարական անունի մը, երբ նայուի այն յատկանիշներուն, որոնցմով ընդհանրապէս կը մասնաւորուին ու կը բնորոշուին անոնց բնակիչները։

Այսպէս է որ, Պոլիսն ու Պոլսեցիները, Վանը և Վանեցիները, Այնթապն ու Այնթապցիները եւայլն ճանչցող մը կրնայ առանց գժուարութեան ըմբռնել Պոլսեցիութիւն, Վանեցիութիւն, Այնթապցիութիւն մտապատկերները՝ իրր ընդհանուր գաղափարներ։

Յատկութիւններ մը կան, ու յաճախ նաև թերութիւններ գուցէ, կենցաղի և բարքի գիծեր, ձգտումի կերպեր, նկարագրի և — թող չատ չամարուի այս բառը — աշխարհահայեացքի ուղղութիւններ, որոնց հասարակորդ են այդ քաղաքներէն իւրաքանչիւրին բնակիչները, ամէն մէկը իր ծննդավայրին յատուկ առանձնաւորման շրջանակին մէջ անշուշտ։ Նշաններ են այլեւս ատոնք, որոնցմով թէ' իրենք կը ճանչնան զիրար, ու թէ' ընդհանրապէս կը ճանչցուին ամէնքէն։

Պէտք է սակայն նկատի ունենալ թէ այն նշանները ա՛յնքան իրապէս յատկանիշ են տեղացիութեան մը, որքան հարազատորէն հայեցի են նաև իրենց խորքին մէջ գէթ։

Տեսակ մը առհաւութեան օրէնքով կարծես, ազգի մը ոգին բնորոշող ամէնէն լաւ կամ յոռի գիծերն են որ երեւան կուգան անոր անհատներուն անձնական և համայնքներուն հանրային նկարագրին մէջ, երբ միջավայրի կամ այլ նպաստաւորումներով պատեհութիւն կ'ունենան անոնք շեշտուած ինքնութեամբ ապրելու։ Ըստ այսմ, հայութեան հոգւոյն ժառանգութիւնը պէտք է միշտ տեսնել, ըստ որակին և ըստ քանակին այս կամ այն կերպով բաշխուած, զօրաւոր ինքնուրոյնութիւն ի յայտ բերող հայկական կամ հայաբնակ քաղաքներու և գաւառներու հայ ժողովուրդներուն մէջ։

Ու այս այսպէս է. այդ տեսութիւնը ամենաբարձր աստիճանի մը վրայ ճիշդ է կեսարացիներուն համար մասնաւորապէս։ Կեսա-

բացիուքիւնը, որքան իրական այնքան ուշագրաւ առանձնաւուրում, վիճակ մը լինելէ աւելի ոգի մըն է կարծես, որուն ներքեւ, իրբեւ հասարակաց վերնագրին ներքեւ բնականօրէն կը խմբուին կը խմբաւորուին բոլոր անոնք որ հինն Գամենքի կամ Կապադովիլիոյ յետոյ կեսարական առձայնուած այդ գօտիին տակ են ծնուած, կամ այն տեղ ծնածներու ծնունդ են օտարութեան մէջ, մինչև առ նուազն երկրորդ սերունդ:

Ի՞նչպէս գոյաւորուած՝ կազմուած է այդ ոգին և կամ ի՞նչ ազդակներ հետզհետէ աւելի շեշտած, զօրացուցած են զայն: Դիւրին չէ թերեւս մօտենալ հոս ինքնին բարդ այդ հարցին. ուստի կը բաւականանանք հաստատելով միայն սերտ հանգիտութիւնը, որով բոլոր կեսարացիները բարոյապէս և հոգեպէս կը նմանին միշտ իրարու, իրբեւ մարդ, այինքն իբրև ընկերույին և հասարակական անհատ նախ, և յետոյ իբրև Հայ, որպէս իր ազգային հոգին ցոլացնող անձ նոյն ատեն:

Դիտել կ'ուզէինք տալ միայն թէ անոնք որ այցելած են կեսարիան, ու ճանչցած՝ կեսարացին իր հայրենական կայքին և առտնին կենցաղին մէջ, պիտի չվարանէին ընդունիլ թէ անոնք առ հասարակ տեղական և իրենց հոմար աւանդական ըմբռումներով նույիրագործուած դաստիարակութեան մըն է որ կը պարտին այն առաւելութիւնները, որոնք բաղկացուցիչ տարրերն են Կեսարացիութեան պատկերին:

Այդ եղած է իմ համոզում՝ կեսարիան ու բազմաթիւ կեսարացիներ անձամբ ճանչնալէս ետքը:

Անուններ կան, որոնք իրենց պատմական հին իմաստէն պարպուելէն շատ վերջն ալ, դեռ միշտ բան մը կը պահեն իրենց վրայ այդ իմաստին մատնանշած վաղնջական աղուորութիւններէն: Այսպէս մտածեցի նախ, 1913ին, երբ իբր տան օրեր ապրեցայ կեսարիոյ մէջ, և դիրքիս ու յարաբերութիւններուս հետեւանքով բաւական լայնօրէն ծանօթացայ տեղւոյն Հայութեան կեանքին ու կենցաղին: Երբեմնի «Կայսերական» այդ քաղաքին մեր ազգակիցներու մէջ ամէն ինչ գտայ հոն՝ տպաւորիչ աստիճանով լուրջ վեհութեան մը վրայ: Քանի մը ուրիշ գաւառներու ժողովուրդները շատ մօտէն ճանչնալէս վերջն է որ եկեր էի հոն ու անկարելի էր չզգալ քանի մը տեսակէտներով բարձրութիւնը մտկարդակին, որուն վրայ էին հոն մարդիկ:

Միւսներն եւս անշուշտ ունէին առաւելութիւններ, որոնց անհաղորդ կամ քիչ հաղորդ եղած էին թերեւս կեսարացիք. բայց յընդհանուրն կեսարացինն էր բարձրագոյն մրցանիշ:

Կրօնական հաստատութիւնները, Վանք, Եկեղեցիներ, քահանայք, պաշտամունք, կրօնի նախանձախնդրութիւն, անթերի պայծառութեան մէջ էին իրապէս։ Կրթական կեանքը, նմանա զէս, բարգաւած էր ամէն մասամբ՝ առանց բազմութիւղուած մասնաւորութեանց։ Ազգային Իշխանութենէն զեկավարուած վարժարարարաններու միջոցաւ կը ջամբուէր ազգային կրթութիւնը, մանկանց պարտէզներու, նախնական և բարձրագոյն մէկէ աւելի դպրատուներու և երկրորդականի մը միջոցաւ, ամէնքն ալ ստուգապէս բարեկարգ և յառաջազէմ։ Ս. Կարապետը Վարժապետանոցի գեր կը կատարէր այլեւս քաղաքի և գուառին դպրոցներուն համար, որոնց ուսուցիչներէն չատեր հոն էին ուսած, կորովի և կրթաէր Առաջնորդի մը կազմակերպած կրթարանին մէջ։ Աչքի կը զարնէր ամէնէն աւելի ընդհանուր ուսանողութիւնը, ուշիմ և ընդունակ պարմանիներ ամէնքն, երկու սեռէ, որոնց մէջ կ'արտափայլէր վաղուան Կեսարացիութիւնը, ամէնքն ալ իրենց խաղերուն մէջ իսկ լուրջ փոքրիկներ, ամէնքն ալ կարծես ապագայի մը ակնկատոյց։ Հապա բարեգործութիւնը, կամ աղքատներու հոգածութեան գործը. ոչ մէկ ուրիշ տեղ այնքան գեղեցիկ և գործնական տեսած եմ այդ կարիքին գոհացմանը համար կնսարիոյ մէջ եղած կազմակերպութիւնը՝ «Գանճունակ» անուան տակ։ Այս բառը այդ ժողովուրդին հասկացողութեանը մէջ կը նշանակէր ոչ թէ ողորմութեան ծակ տուփը, այլ հասութաբեր կարգ մը կալուածներու խնամակալութիւնը, որուն նպատակն էր աղքատներու հոգէն աւելի աղքատութեան դարմանը։

Ունէին գեռ ուրիշ Մարմիններ, Ընկերակցութիւններ և Միութիւններ, զորս երկար պիտի լինէր յիշել հոս, ամէնքն ալ Առաջնորդարանի հովանին և հակակշռին ներքն, և ոչ թէ անոր չուրջ գժուարութիւններ յարուցանելու սարուածքով լարուած ու ատիկա ինծի համար լաւագոյն ապացոյցներէն մին էր՝ ժողովուրդին ազգային հոգիին լրջութիւնը մատնանշող։

Բայց այդ ամէնէն աւելի — կը խռատովանիմ — իմ վրայ հզօրագոյն տպաւորութիւն գործեց Առաջնորդարանով կամ ժողովը ըստական ինքնաբերականութեամբ կատարուած այն կարգադրութիւնը, որով Կեսարացին ինքզինքին արգիլած էր սրճարանի ունենալ։ Այդ ահագին քաղաքին մէջ չկար՝ չատ անգամ վէճի և կորիւի և յաճախ նաև գինարբուքի ասպարէզ բացող այդ ժողովագրավյրէն, որուն ուրիշ քաղաքներու մէջ պատճառած աւերները ծանօթ են շատերուն։ Մարգիկ հոն իրարու կը հանդիպէին առանին հաւաքումներուն մէջ, ազգականական կամ բարեկամա-

կամ այցելութեանց ասիթներով լոկ, և կամ ազգային և կրօնական հանդէսներու պատեհութեամբ, ազգապատկան և հանրային սրահներու մէջ սոսկ. այդ պարագաներէն զատ՝ ամէնքը իրենց տան մէջ կամ գործին վրայ միայն կտրելի էր գտնել:

Պէտք չեմ տեսներ խցելու իրենց ընտանեկան բարոյականին, առեւտրական ճարպիկութեան, խնայասէր կենցաղին, ապագայի նախահոգութեան և ընկերութիւն կենցաղի կարգուկաններուն մասին, որոնք հանրածանօթ են, և որոնց մէջ նահապետական հին բարի կեանքի ըմբռնումները կը ցոլային միշտ Աւերիչ նորութիւնները, որոնք իրենց գործը սկսուծ էին այլուր, զեռչէին կրցած մուտ գտնել հոս:

Ու այդ բոլորը, առաւելութիւն կամ առաքինութիւն, կեսարացին կը գործագրէր կամ կը նկատէր իբրև կրօնական և ազգային բարոյականի պարտականութիւն, իբրև հայ հոգւոյ պահանջ:

Հայերէնը քանի մը դարէ ի վեր խօսելէ դադրած այդ ժողովուրդը Հայ էր կատարելապէս, ի՞նքն ամէնէն առաջ կը զգար զայդ. ու իրեն համար պարծանքի և մխիթարութեան ճշմարիտ հիմնակէտ մըն էր այդ զգացումը. իսկ օտարները իբր այն նոյն իսկ կը յարգէին զանոնք:

Ես որ այնքան սիրած էի փաստարկել միշտ թէ Հայ լեզուն ազգային կեանքի ամէնէն ազդու պահպանակներէն մին է եղած մեր մէջ, տեսակ մը շուարում կը զգայի մէջս այս իրողութեան ի տես, շուարում՝ որ յետոյ Եգիպտոսի մէջ եւս քանիցս պիտի կրկնուէր, երբ տեսնէի Նուպարն ու Մելգոնեանները, որոնք գրեթէ չէին հայախօս, ու տեղեկանայի թէ իրենց մայրենի լեզուն շատոնց մոռցեր էին Կարապետ Գալուստը և Գրիգոր Եղիայեանը. Այնպէս որ հիմա կանգ առած եմ այլ եւս այն համոզումին առջև թէ սիրտն է ազգային կենսունակութեան մեծագոյն գործօնը և կեդրոնականը նոյն իսկ. գործօն՝ որուն մշակման, ջեռացման և արդիւնագործութեան ամէնէն մեծ սատարն է եղած միշտ Եկեղեցին. իսկ այդ տեսութեան ամէնէն համոզիչ ապացոյցներէն մին է, ինձ համար կեսարացին ինքնին, որուն հոգւոյն հրայրքն է եղած գերազանցօրէն իր Մայրենի Եկեղեցին սէրը: Իրողութիւն մըն է ասիկա, զոր հետզետէ աւելի անտարակուսելի դարձուցած են Կիւմշեաններու, Էստեաններու, Էլիւլպէնկեաններու, Մելգոնեաններու եւայլն նման հոյակապ կեսարացիներու օրինակները և Սփիւռքի մէջ վաղուց և գեռ այժմ այնքան սիրուած անոնց հայրենակիցներուն հկեղեցանուէր ազգասիրութիւնը:

Հաւ ըմբռնել կարենալու համար Կեսարացիութիւնը, Հայութեան կերպասին ամէնէն ոսկեհուռ այս կտորը, պէտք է ճանչցած ըլլալ կամ ճանչնալ Կեսարիան։ Այս հատորը, այնքան արժանիքով յօրինուուծ իր մեծահմուտ և բազմաշխատ հեղինակէն, գեղեցիկ կերպով կը կատարէ այդ գործը, լիովին յիշեցնելով զայն անոնց որ տեսած են զայն և տպրած անոր մէջ ու ճանչցնելով անոնց որ չեն ունեցած այդ պատեհութիւնը. բայց ամէնուն ալ հաւասարտպէս ներկայացնելով այն կարեւոր գիրքը և նշանակութիւնը, զոր ամենահեռաւոր անցեալէն մինչև դեռ երէկ ունեցած է անիկա պատմական, պետական, ժողովրդական, ու մանաւանդ հայկական տեսակէտներով։

Գիրք մը ըլլալէ աւելի Գանձարան մըն է այս հատորը, որուն մէջ գիտական կատարելագոյն ճշգութեամբ և վերլուծական մեթոսի խղճամիտ կիրարկութեամբ կը տեսաբանուին մեր ցեղին ամէնէն պատուաբեր մէկ ժողովուրդին արժանիքները, զարերուերկայնքին վրայ և կեանքի զժուարագոյն պայմաններուն մէջ ի յայտ բերուած։

Ինծի համար Հայ կամքին և ժողովրդական տաղանդին փառաւորումն է ան. և այս իսկ պատճառաւ պիտի արժէր որ ամէն Հայ ունենար զայն։ Բայց ամէնէն աւելի պանծացումն է անշուշտ կեսարացիին հոգւոյն, և կը խորհիմ թէ ամէն կեսարացի, հայախօս կամ ոչ նոյն իսկ, պիտի ցանկայ ունենալ զայն իր տան մէջ, ինչպէս նախնեաց աճիւնները պարունակող ոսկեկիտուած սափար մը, զոր հիները յարգանքով կը պահէին իրենց ընտանեկան ուըրբութեանց կարգին։

21 Ապրիլ 1937

Երուսաղեմ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հրատարակիչ ԸԼԼ-Ը մարմաջը չէ, որ Վարչութեան թելողիք եղած է Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ նման նիւթական խօշոր զահողութիւն պահանջող մեծազանդուած գրքի մը հրատարակութիւնը բռառանձնելու, այլ երախտագիտութեան զդացում մը՝ անոնց հանդէպ, որոնք Հայ Կեսարիան մշակոյթի վառարան, ցեղային տակունութեան դարբնոց մը ըրբին:

Հայ Կեսարիոյ Պատմութիւնը միայն ընթերցանութեան գիրք մը չէ, այլ Արգեսոփ զաւակներուն՝ գարերու քրախնքով և արիւնով շաղախուած՝ այն հոյակապ Յօւշարձաննէն, որուն հարտարապեաց նոյն ինքն նաւատակ Կեսարացին եղած է:

Այս Կաթող-Յօւշարձան Մատեանը որպէս անմահութեան դափնապահ, հիւսուած է բազմահազար Կեսարացի հայորդիներու կանաչ կեանքի տերեւներովզ:

Յարդանքի սրատառուի տուրք մը, անյետաձգելի նուիրական պարտականութիւն մը ունինք յիշատակին անոնց, որոնք, հայրենի բոյնէն գաւաճանօրէն իւլուելով անշրջի անապաներու մէջ իւրշակահար ինկան, վայրագորէն կացինաւար եղան՝ բարրարոս մարդաշոյլերու կողմէ: Մեր Սիրելիները այս երկնքի տակ իրենց սեփական դերեզմաններն իւ-կ չունեցան: Հայ Կեսարիոյ Պատմութիւնը անոնց կեանքին ու գործունէութեան յիշատակարանն է:

Նիւթառէս փշրուած, մարմինով քայլքայւած Հայ Արգեսոփ բեկորները ի մի կը հաւաքենք մենք այս հասորներուն մէջ, այդ բեկորներուն մէջ անմահ մնացած բարոյական արժեքները կը համադրենք, վերակերտելու, վերածաղկեցնելու համար նոր Կեսարիան:

Հինին նշխարները, որբազան մասունքները կ'ուզենք օդատպորտել նորին հառուցման համար:

Հայ Կեսարիան ներշնչարանը պիտի Ըլլայ Սփիւռքի տարահալած մեր հայրենակիցներուն: Արգեսոփ հայրական գուրգուրանքէն զրկւած մեր եղերարազդ հայրենակիցներուն յուշագիրքը և այլասերումի հանապարհին վրայ դանուող մեր նորածիլ սերունդին Տապանակ Ուխտին է այս մատեանը:

Այս բազմածախս և բազմաբովանդակ գրքի հրատարակութեամբ մենք այն գոհունակութիւնը ունինք թէ տար աշխարհի մէջ կաթիլ կաթիլ մանուսող մեր ծննդավայրին բեկորներէն կը վերակերտենք Հայ Կեսարիոյ դարաւոր կեանքի բարոյական աշխարհը և Հայ բանա-

սիրական անդաստանը կը ճոխացնենք անտիպ մնացած բարքերը, ոռվորոյթները, թագուն մնացած ազգագրական արժեքները իմի հաւաքելով:

Եթէ մենք, բարարութային փլուզումէ վերապրողներս չկարողանանք այդ պարտականութիւնը կատարել, յաջորդ սերունդը հազիւթէ ժամանակ պիտի ունենայ այդ մասին մտածելու:

Սփիւռքի մէջ չկա՞յ կեսարացի մը, «ը հայոսպան մեծ եղեռնին զահ առած չըլլայ իր հոգեհատորներէն, սիրելիներէն մէկ քանին, սրոնց գերեզմանները անյայտ մնացած են: Արդեօք հայր մը իր զաւկին, զաւակ մը իր ծնողաց և կամ ազգականին գերեզմանին վրայ որպէս դոյզն պարտականութիւն, իյիշատակ իր սիրելիներուն, տապանաքար մը, յիշատակի հոթող մը պիտի չուզէ՞ր տնկել եթէ հնարաւորութիւն ունենար: Ահա այդ պարտականութիւնն է որ կը յիշեցնենք մենք և կ'առաջարկենք որ փոխան տապանաքարի կամ կոթողի, նոր կեսարիոյ կառոյցքին մէջ քար մը աւելի զետեղելու հնարաւորութիւն տան մեզի, զնելով օրինակ մը այս գիրքէն, սրուն բովանդակ հասոյթը, իր մայր գրամագլուխով միատեղ, պիտի յատկացուի ի: Հայաստանի մէջ կառացուազ նոր կեսարիոյ շինարարութեան:

Ուրեմն մենք զին կեսարիոյ ասազձը պիտի օդատգործենք նորին կառուցման համար. սրուն համար կը յուսանք թէ մեր կեսարացի հայրենակիցները լոյնորէն պիտի օժանդակեն:

* * *

Կեսարիոյ և Շըջ. Հայր. Միութեան Գահիրէի Վարչութիւնը երեք առաջադրութիւններ ունէր իր ծրագիր-կանոնագրով՝

Ա. — Օդնել կեսարիոյ որբերուն,

Բ. — Կառուցում նոր կեսարիա աւանին ի. Հայաստանի մէջ:

Գ. — Հրատարակութիւն Հայ կեսարիոյ Պատմարիւնքի:

Ա. և Բ. առաջադրութիւնները ի գլուխ հանելու համար Գահիրէի Վարչութիւնը իր առաւելագոյնը ի ոպաս գրաւ և այսօր ան հպարտ է որ շնորհիւ Ծղիկաբարնակ կեսարացի հայրենակիցներու պարտաւանաւ սպիրին և գիտակից օժանդակութեան կրցաւ իրադարձել ծրագրային յանձնառութիւնները:

Հայաստանի մէջ նոր կեսարիա աւանին հիմադրութեան գաղափարին գործնականացման քայլերը առնեւեցան Ամերիկաբնակ մեր հայրենակիցներու կողմէ, սակայն առաջին նուագ հնչուն մասնակցութիւն բերողը եղաւ Գահիրէն, յանձին կարապետ և Յարութիւն Սարցեան հարազատներու, սրոնց օրինակելի մեռաց աշխատութեան և զանզութեան գրգիւը մեր հայրենակիցներու շրջանակին մէջ:

Մեր աշխատանքը նոր է որ կ'սկսի ձեւ և կերպարանք ստանալ, նոր կեսարիան սփիւռքի կեսարացիներուն մագնիսը, կեդրոնածիդ ոյժն է, անոր պիտի ուղղուին մեր հայեացքը և աշխատանքները յետ այսու:

Գ. Հայ կեսարիոյ Պատմութիւնը գրի առնելու գաղափարին հայրութեան պատիւը կը պատկանի, կեսարիոյ Վարժարանաց երբեմնի

ուսուցիչ յաւէտ պղբացեալ Պ. Եղիազար Եղիազարեանի։ Անօր վաղա-
հառ և անակնկալ մահը Դահիքէի Վարչութիւնո ժառանգորդ դարձուց
Հայ Կեսարիսյ պատմութեան հրատարակման դաշտավարին։

Իր կոչումին և ոտանձնած յանձնառութեան ծանրութեան դի-
տակ, Վարչութիւնո հաւատքով և խանդավառութեամբ մօտեցու այ-
դորձին, Առանձին Նամակներով, Հրչարելրականներով, լրագրական
յայտարարութեամբ հրաւէր կարգաց Կեսարացի մատուրականներուն
սրպէս զի գրի առնեն Հայ Կեսարիսյ Պատմութիւնը։

Մեր Կոչերուն շատ քիչեր պատմիսանեցին։ Ոչ ոք ամրողական,
լրիւ դործ մը գրի առնել յանձն կ'առնէր, այլ մտանակի աշխատանք-
ներ միայն՝ այս կամ այն գլուխը խմբագրելու։

Բնդառաշելով Վարչութեանո առաջարկին, միայն Պ. Արշակ
Ալպօյաճեանն էր որ յանձն առաւ պատմական խոր հմտութիւն, դեպ-
քերը համագրելու կարողութիւն պահանջող գիրք մը խմբագրելու
աշխատանքը։

Եթէ Պ. Արշակ Ալպօյաճեանի նման աքնաշան աշխատաղ բանա-
սէր մը չյօժարէր, Հայ Կեսարիան իր պատմագրողը պիտի չունենար,
որուն համար մենք՝ յանուն Կեսարիսյ և Հրչակայ դաւառի հայու-
թեան շնորհակալութիւն կը յայտնենք։

10 Հոկտեմբեր 1936

ԿԵՍԱՐԻՈՑ ԵՒ ԵՐՁԱԿԱՑԻՑ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՑԿԱՆ

Գահիրէ

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԳԱԶԻՐԷՒ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

ԸՆԹԵՐՑՈՂՆԵՐՈՒՆ

Այս հրատակութեամբ հետապնդուած նպատակը Կեսարիոյ և Շրջակայից Հայրենակցական Միութեան Գամիրէի Վարչութիւնը պարզած է արդէն:

Երե այդ նախաձեռնութիւնը չունենար Հայրենակցականի Վարչութիւնը, այս տողերը գրողը բնաւ յանդնութիւնը պիտի չունենար իր անձնական ուժերուն վատահեղով այսին բազմածախս հրատակութեան մը վրայ մշածեղու:

Գաղափարին հեղինակութեան մէջ հետեւարար կը խոստվանիր ք մաս եւ բաժին չեմ ունեցած եւ անիկա կը պատկանի սոսկ այդ մարմինին որ իր նպատակներուն մէջ ունեցած էր այս տեսակ աշխատայրութեան մը խմբացրութեան գաղափարը ու զայն գործադրութեան դնեղու աշխատանիր Հայրենակցականի վարչութիւնը պատիւ լրաւ ինձի վատահեղու, անշուշչ նկատի ունենալով անցեալ աշխատութիւններս եւ դեպի այս տեսակ գործի մը իմ նախասիրութիւններս:

Արդարեւ տակարին հազիւ երիտասարդական տարիի հասած, այսին 20-21 տարեկան, Եւրոպական Թուրքիոյ մեկ տանի բաղաները այցելեցու պատեհութիւնը օգտագործած էի եւ պատրաստած՝ «Հայք ի Ռումելի» անուն մօսաւորապէս 1000 էջ ձեռագիր աշխատութիւնը, զոր ներկայացուցեր էի 1905 ին Յովսիկի Խզմիրեանց գրական Մրցանակի Յանձնաժողովի գնահատութեան: Յանձնաժողովը զայն վարձատեց Ա. մրցանակով եւ 50 ոսկի դրամական նուերով:

Գաղութի մը մասին ցոյց տրուած այս հետաքրքրութիւնը որ զմահատուած եւ օգտակար դատուած էր, իսրան մը եղաւ մղելու համար զիս որ ընդհանուր Հայ գաղութեարու պատմութեան մը նուիրուիմ, աշխատութիւն զոր աւելի տան 30 տարիներէ ի վեր կը հետապնդեմ եւ արդին իսկ պատրաստ ունիմ հասորներու շարժ մը, եւ հաւաբած եմ բազմաթիւ վաերազիրներ, տեղեկութիւններ, ծանօթութիւններ եւ հօրեր, որոնք չեմ գիտեր ք պիտի կարենա՞մ օր մը լրացեալ վիճակի մէջ ի դյու ընծայել: 30 տարիներէ ի վեր չըսկելու համար մոլութիւն մը, մենամոլութիւն մը եղած է ինձի համար իին դրամներու,

դրոշմարուղի, զիրքի եւ այլի հաւաքածոներ կազմովներու նման Հայ զարութեներու մասին ամեն տեսակ տեղեկութիւններ հաւաքի: Այնպէս որ Կեսարիոյ եւ Երշակայից Հայրենակցական Միութեան հրաւերին սիրով ընդ առաջ զացի, եւ հու կրնամ յայտարել թէ առանց տարիներկ ի վեր կատարած պրատումներուն եւ նետազութիւններուն անհնար պիտի ըլլար համեմատաբար կարճ ժամանակի մը մէջ երեւան հանել այս գործը որուն ձեռնարկած եմ միայն 1932 ին:

Կեսարիոյ եւ Երշակայից Հայրենակցական Միութեան վարչութեան նախանձական ծրագիրը այս ընդհարձակութիւնը նախատեսել չէր տար, սակայն երբ գործի ձեռնարկեցի, զայն որին կարելի է ամբողջական ընկերու փափաքը զոր ես ունեցայ անոր տուաւ ժաւազ մը որ ծրագրուածին յառապատճիկն կը հասնէր:

Հու պարտականութիւնն կը համարեմ յայտարելու թէ մեր Հայրենակցականը ինին ալ բարի նախանձով, իր առաջարած գործին որին կարելի է խնամեալ ու կատարեալ ըլլարու եռանդովը առցուն, ազնիւ եղաւ չաշկանդելու զիս եւ ո եւ է զոհողութեան առջեւ չընկեցաւ եւ հնարաւոր միջոցները տրամադրեց: Այս տեսակեռով ինչ-զինի երախտապարտ կ'զօման եւ կը փափաքին որ այս հատորին ընթերցողներն ալ զնահատեն այս յօժարակամութիւնը որ Հայրենակցականը ցոյց տուաւ, վասնզի առանց անոր անհնար պիտի ըլլար այս գործը իր այս ձեռովկը երեւան հանել:

Ընդհարձակութիւնը որ ունի իմ ծրագիր, թերեւս ունան համար տարապայմանօրէն ծաւազուն նկատուի եւ զուցէ նոյնիսկ աւելուրդ կերպով ծանրաբեռնուած, սակայն իմ զիխաւոր նպատակս եղաւ, բանի որ այս սահմանուած էր Կեսարիոյ Հայութեան յիշատակը յաւերժացնելու, եւ անոր անցեալ կեանինին մնայուն յիշատակարանը կազմելու, որին կարելի էր բան մը դուրս չրողու Կեսարիոյ Հայոց կեանինին, կենցաղէն եւ պատմութեան դրուազներէն:

Նոյնպէս թեաւ չնկատեցի Կեսարացի Հայերը իրենի իրենց մէջ կղզիացնալ եւ ուրիշ տեղերու Հայերուն հետ չիապուած միութիւն մը, այլ զանոնի համարեցի մէկ մասը ընդհանուր հայութեան եւ անոր հետ կապուած եւ հաղորդակից եւ անոր հետ չծորդուած նոյն զզացուներով եւ զաղափարներով: Արդարեւ Կեսարացի Հայերը իր Հայ, ընդհանուր հայութեան անբաժան էին, եւ անոր հետ ունենին ոչ միայն արեան եւ ցեղային կապեր այլ նաև մշակութային առընութիւններ, եւ իր զարուք Կապարովիկիոյ Հայերը մայր բունին ազդեցութիւնը կրած էին եւ փոխադարձարար ներզուծած՝ անոր վրայ, հետեւարար միշտ կապ եւ յարաբերութիւն ունեցած էին Հայկական արմատին հետ որուն թնալայրին աննիշական դրացի շրջանակի մը մէջ կ'ապրէին, որ իր թնական նկարագրով եւ իր յաղաքական կա-

ցուրեամբ իր միջավայր իր ազդեցութիւնը ունեցած էր իր բունենք բաժնուած այս ուսերուն վրայ:

Հետեւարատ պարականութիւն համարեցի ներկայացնելու նաև միջավայրը ուր Կեսարացի Հայր գործեց իր գործոն եւ պայմանները՝ որոնց մեջ անիկա ապրեցաւ:

Ասկ առաջ եկաւ պիտի՝ տաղու նաև աշխարհագրական տեղեկութիւններ Կապաղովիկիոյ վրայ եւ ներկայացնելու այդ երկրամասին բաղաժական կեանիքը եւ նույն ծնունդ առնող կրօնական եւ մշակութային շարժումները, որոնց Հայերը բերած եին անխուսափելիորեն իրենց մասնակցութիւնը իր երկրին վաղենի թնակիցները:

Հարկադրական դարձաւ ուրեմն տայ նաև երկրին պատմութիւնը շրջան առ շրջան եւ կցել անոր իւրաքանչիւր պատմական ժամանակամիջոցի մեջ Հայոց կեանիքը:

Այսպէս պիտի եղաւ ննազոյն եւ անիշտակ ժամանակներէ սլրաեալ մինչեւ մեր օրերը, պատկերացնել թէ՛ երկրին վիճակը եւ թէ՛ շրջապատող պայմաններու մեջ Հայոց դերը եւ իրենց բարգաւաճութիւն կամ նսնմացումը՝ իր հետեւանի զանազան դեպքերու եւ պարագաներու:

Առանց այս համադրութեան անկարելի պիտի ըլլար վեր առնել Հայոց դերը եւ նշանակութիւնը եւ ցոյց տայ Կեսարացի Հայուն իշկական արժանիքն ու շօշափելի առաւելութիւնները, բաղդասմամբ իր դրացիներուն եւ թնակակիցներուն, երկրին պատմութեան զանազան շրջաններուն:

Այս ընդհանուր Կապաղովիկիոյ Հայոց վերաբերեալ տեսութիւններէն յետոյ հարկ էր ներկայացնել Կեսարիոյ Հայ արթեսիսկոպոսական քեմերն իին եւ նոր ասհմաններուն մեջ զմուռող իւրաքանչիւր հայորնակ վայրի, բաղաժներու եւ գիւղերու տեղագրութիւնը. Հայ քնակչութեան կեանիքը, իր կրօնական ու կրրական հաստատութիւններու, եւ իրենց թիւր, կենցաղը եւ դերը. ինչպէս նաև համայնքին կեանիքը, իր կրօնական, իմացական եւ մտառուական, հասարակական, բաղաժական եւ տնտեսական դիմայեղութիւններով, Կեսարացիներու նկարագրին յատկանշական զիծերը, իրենց լեզուին առանձնայակութիւնները, նիստն ու կացը, տունը-տեղը, հազուս-կապուսը, ուժեղիք-խմելիքը, ինչպէս նաև ընտանեկան ներքին կեանիք՝ իր կենցաղական սովորոյթներով, իր հաւատալիքներով, նախապաշտումներով, ժողովրդային գիտութեամբ եւ բանահիւսութեամբ, իր աւանդապիկերով, գրոյցներով, առակներով եւ առածներով, եւ իր ստեղծագործական արշադրութիւններով, ինչպէս նաև գրչագիրները՝ իրենց յիշտակարաններով:

Արգեսուի շուրջը հաւաքուած Հայերու կեանիքը այդ միջավայրին
— Ժ: —

մէջ կարելի էր ներկայացուած համարել, այս սահմանին մէջ, սակայն նկատելով որ Կապադովկիոյ Հայերը իրենց ծննդավայրեն հեռու ալ ունեցած են Հայ ազգին կեանիին մէջ կարենր դեր մը եւ ունին նշանակելի տեղ մը բոլոր առեւտրական եւ ճարտարուեսական կեդրունեւու մէջ եւ բոլոր հայարձակ վայրերու մէջ Կասարիս մէկը եղած է որ ամենակ չափ տուած է ազգին, անհրաժեշտ էր ներկայացնել նաև Արքունի ստորոտն հեռանալով այլուր իր զաղրական տարածուած Հայոց միջաւորութիւնը եւ մասնաւորապէս իրենց Հայ ազգին ընծայած կարենր դեմքերը :

Ահա թէ ինչպէս ընդդաշնութեած ծրագիրը, որ իր ճախճական ձեւին մէջ չունի ո՞չ այս համադրութիւնը եւ ո՞չ ալ այս ամբողջականութիւնը :

* * *

Ընդգրկուած այս լայն ծրագիրը իրագործելու համար իմ կարելիս ըրած եմ, սակայն յեւ կրնար եւ դատել թէ ո՞ր աստիճան յաջողած եմ: Ամիկա ֆնաւակրներուն կը մնայ ճշդել:

Ես միայն կրնամ առանց տարակոյսի յայտարարել թէ այս զործք թերեւս իր կարգ մը թերոքիւններէն զերծ եւ աւելի կատարեալ պիտի ըլլար, երկ անոր խմբագրող՝ զործին պատրաստութեան մէկ կարենր շրջանին հարդարուած ըլլար ապրելու հոգեկան տագնապի մէջ, որ իրեն պատճառեցին անխիղան վրիժառունենք:

Նոյնպէս ամիկա թերեւս աւելի ճնիս ու աւելի հարուստ պիտի ըլլար իր աղբիւներով, երկ փոխանակ խմբագրուելու Եղիպտոսի մէջ, զրի առնուած ըլլար ուրիշ կերունի մը մէջ, ուր կարելի ըլլար օգտուի հանրային կամ ազգային մատենադարաններէ եւ հնագիտական հաւաքածուներէ: Ասկ զատ պիտի խնդրէի որ ամեն ընթերցող այս զիրքին ընթերցման պահուն, զիտար թէ այս զիրքին պատրաստութեան ատենի իմ առաջին մատանշութիւնն եղած է աղբիւներու եւ վակերագիրներու խնդամին կիրարկութիւնը եւ ամեն զանի ի զործ դրուած է որպէս իրավանչիւր ուղարկացութիւնը ըլլայ ֆնութեան մը եւ գանձական աղբիւներու բաղդասութեան:

Մասնաւորապէս հին շրջաններու համար ջանացած եմ օգտուի ամենին վերջին հետազոտութիւններու արդիւնքներէն, եւ զիտութեան տուեալներէն, յանախ զանազան կարծիքներու մէջ ճախճեստելով այն որ ինձի բանաւոր քուած է: Չուզեցի անպատասխանաւու հաւայողի դերին մէջ մնայ ընդորինակելով զանազան զիտուններու յայտնած կարծիքները եւ տեսութիւնները, այլ զանոնի իրարու հին համաձայնեցնելու յանդեսութիւնը ներեցի ինչինինիս, որպէսզի կանոնաւոր շարայտութիւն մը երեւան թերուի եւ ընթերցողը կարծիքներու խոսի մը մէջ յմոլորի անառաջնորդ:

Եւ որպէսզի ընթեցողը երկ տարակուսի յայտնուած տեսութեան մը լրայ եւ իմնի ալ համոզում գոյացնել ուզք. դիւրուրիւն ունենայ ֆննել, ջանացած եմ միշտ նշանակել այն աղբիւրները որոնք գործածած եմ, եւ բոլոր հնարաւորու ի գործ դրած եմ որպէս զի օգտուիմ ուղղակի թնագիրներէն. վասնզի փորձառարար համոզուած եմ թէ երեւն բարգմանութեանց եւ նոյնիսկ արտագրութիւններու ատեն փոփոխութիւններ մտած կամ այլայլումներ պատահած են : Ասոր համար թնագիրները տեսնել ամենին ապահով միջոցն էր, ուստի աշխատած եմ բոլոր հայերէն, գրանսերէն, անզերէն եւ բուրժերէն գործերը որոնք յիշատակուած են, ուղղակի տեսնել :

Դժբախտարար անկարելի եղած է նոյն բժախինդրութիւնը գործադրել նաև յունատէն եւ զերմաններէն աղբիւրներու մասին, որոնցն օգտուած եմ միջաւութեամբ, այսինքն օգտուելով ուրիշ հեղինակներու մեջերութեններէն :

Այս գործը իր շենք կամ կառուցում, իրեն ատադ ունի, ինչպէս պիտի նշանակ ուշիմ ընթեցողը, առաւելապէս Հայ եւ օսար պատմիններէ, հնագիտական, պատմական եւ ուղեցրական հիմն եւ նոր հեղինակութիւններէ. ժամանակակից լրագրութեան, հրաւարակուած կամ անտիպ ձեռագիրներու յիշատակուածներէ եւ մի ժանի Կեսարացիններու ձեռագիր յիշողութիւններէն յաղուած տեղեկութիւններ :

Նախապէս տպագրեալ գործեր — զիրք կամ լրագիր — հակառակ անոր որ իրենց արժեքով եւ տուած շատ կարեւոր տեղեկութիւններով, գույշ հայրայթած են այս համագրութեան զշխառոր հիմնայնարկը. չեմ յիշատակի մի առ մի, վասնզի արդեն իրենց կիրարկութեան յափուկը, էջերով եւ թիւերով նշանակուած են, սակայն չեմ կրնար յայտնել թէ շնորհապար զգացումներ տածած են միշտ անոնց հեղինակներուն համար երբ տեղեկութիւն մը, ժանօրութիւն մը կամ յուսարանութիւն մը յաղած են անոնցն :

Իսկ բոլորովին անտիպ գործեր են հետեւեալները, որոնք այս շենքին բարձրացնամ նպաստելին :

1.— Ասոնց մեջ առաջին տեղը կու տամ Հանգ. Եղիազար Եղիազարնի կիսահատ մէկ աշխատութեամբ որ առելի նկարագրականն էր Կեսարիոյ յաղաքին եւ շշակայից, գրուած սահուն ոնով մը եւ նկարուն գրչով մը, հայկարանի մը յատուկ լեզուական ճնիւռթեան առաւելութեամբ եւս պահուած : Ամենիկայի մեջ գրի առնուած այդ նկարագրութիւնները որոնք հայրենարար զգացումով մը կը ներկայացնեի իր ծննդապայրը, իր ականատես մը նկարուած կենդանի պատկերներ, գրեք ամբողջութեամբ ազուցուած են զործիս մեջ, որով համոզուեալի թէ՝ կիսահատ մնացած զործը փրկուած եւ թէ իր զործը հրաւարակուած տեսնելու իդար իրազործուած է :

Պարտականութիւն կը համարեմ ուրեմն հոս յիշատակել երախտիօֆիր անունը, ինչպէս նաև շնորհակաղ ըլլազ իր այրիին եւ զաւակներուն որոնք ընդ առաջ երաղով Հայրենակցականի փակացին տամադրեցին իր ձեռագիրը :

2.— Երկրորդ տեղ կու տամ Տիւր Բարսեղ Օհանեանի (Աղեքսանիրիա) մեկ ուսումնասիրութեան՝ «Կեսարիոյ դերը Հայ յեղափոխութեան մեջ» (տես, էջ 1331-1426) որ բարեկամս իմ խնդրանովով սահմանեց պատրաստել, բողոք զիս պարտական իր յօժարակամ պատրաստակամութեան համար :

Այս աշխատութեան Տիւր Բարսեղ Օհանեան կցած էր ԲԱՅԱՏՐԱԿԱՆ մը որ հոս կը ներկայացնեմ, նոյնութեամբ, ծանօթացնեղու համար ընթերցողները, այս ուղղութեան որ ընտրած է ան, իր այս աշխատութիւնը պատրաստելու համար :

Անհկա կ'ըսէ.

«Այս ուսումնասիրութիւնը գրական ոչ մի յաւակնութիւն ունի. պատմական տեսակետով ալ տա բերի ե: Կեսարիոյ յեղափոխական գործունեութիւնը՝ եւ անոր յաջորդող մարտիրոսագրութիւնը, մեկէ աւելի հատորներու նիւթ կրնայ հայրայթել, սակայն այն տեղը որ ինձի տրամադրուեցաւ այս հատորին մեջ՝ չեր բոյլ տար լայն գիծերու մեջ ընդհանուր ակնարկ մը նետել աւելիին: Ուստի, իմ նպատակս եղած է այս սեղմ պայմաններու մեջ՝ ցոյց տալ Կեսարիոյ անձնագործութեան աստիճանը՝ Հայ ազատագրումի մարտնչումին մեջ. եւ այսպէս մոռացութենի ազատել դեպքեր եւ դեմքեր որ մինչեւ ցարդ անծանօթ կը մնային: Այս տեսակետով կը կարծեմ թէ՝ այս կիսատ ատխատութիւնս իր տահեկանութիւնը պիտի ունենայ:

Իմ տեղեկութեանց աղբիւթեներն եղած են, կուսակցական գործիչներ, դերակատարներ, բոլորով ին չեզո՞ք ականատեսներ, աքսորէ, բանտէ ազատուածներէ, տեղահանուածներէ բաղուած տեղեկութիւններ, ընտանեկան, բարեկամական նամակներէ առնուած նօրեր, Կեսարիոյ կախաղաններու եւ տեղահանութեանց մասին 1919ին Հալեպէն ինձի դրկուած գաղտնի ընդարձակ տեղեկագիր մը, Տէրէ-Վանէի վանահայր Դանիէլ վարդապետի ձեռագիր ինքնակենսագրականը. վերջապէս Սահմանադրութենէն եւ մինչեւ իր տեղահանուիլը Կեսարիոյ ամեն դեպքերուն ականատես հայ մւաւորականի մը՝ «Խրազեկի» ձեռագիր մեկ ընդարձակ աշխատութիւնը՝ բանկագին վաւերաբուղը մը, զոր Հայ-Կեսարիոյ հեղինակը Արօակ Ալպօյանեան ազնուաբար ինձի տրամադրեց, անկէ ամբողջացնելու համար Կեսարիոյ կախաղան հանուածներու ցանկը՝ եւ տալու հա-